

*Олена Василівна ЗАЄЦЬ,
кандидат історичних наук,
завідуюча відділом
Інституту книгознавства НБУВ
(Київ)*

КИЇВСЬКИЙ ПРОТОІЄРЕЙ ІОАНН ЛЕВАНДА ТА ЙОГО БІБЛІОТЕКА У ФОНДАХ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті зроблено огляд біографії представника українського проповідництва кінця XVIII – початку XIX ст. протоієрея Софійського кафедрального собору Іоанна Леванди та проаналізовано його приватну бібліотеку. Виявилося, що протоієрей був схильний до читання белетристики та світської літератури, з якої черпав багатий словниковий запас та отримував емоційний потенціал задля втіхи парафіян і своїх численних кореспондентів. Адже духовне наставництво він вів як безпосередньо під час проповіді, так і шляхом листування з відомими політичними особами та звичайними парафіянами.

Будучи представником білого духовенства та батьком численної родини, Іоанн Леванда був тісно пов'язаний із суспільством і завдяки любові, повазі до всіх, із ким спілкувався, був таким бажаним, потрібним і популярним. Його поведінка під час київської пожежі доводить, що пастир жив так, як і говорив: любив усіх, не прагнув нічого над міру, нікому не хотів бути тягарем.

Приватна бібліотека протоієрея також доводить широту його мислення і терпимість. Загалом отець Іоанн зібрав колекцію, що відображає світську книжкову культуру кінця XVIII – початку XIX ст.: філософська література, популярні в той час класичні античні твори, описи подорожей, шахрайські романи.

Ключові слова: Іоанн Леванда, біографістика, біле духовенство Києва, проповідництво.

У православній церкві слова «старець», «святитель», «світильник» застосовують до чорного духовенства, аскетів, які досягли життєвої мудрості, уникаючи спокус світу, та внаслідок наполегливої праці в молитві. Однак життєвий досвід і мудрість властиві часто і білому духовенству. Відомим представником проповідництва кінця XVIII – початку XIX ст. був протоієрей Софійського кафедрального собору Іоанн Леванда. Духовне наставництво він вів як безпосередньо під

час проповіді, так і шляхом листування з відомими політичними особами та звичайними парафіянами.

Почалася його пастирська діяльність у 1763 р., коли після закінчення повного курсу навчання у Київській академії отримав місце другого священника при Успенській церкві на Подолі, де першим був Олексій Софонович. Під час чуми 1770 р., що скосила майже третину мешканців Подолу, проповіді Іоанна Леванди розходилися у численних списках. Зміст їх полягав у тому, що людям треба щире покаяння, щоб відбулася відраза від гріха і з'явилася любов до благочестя та повага до закону Божого, щоб не впадали люди ще в більшу спокусу під час життєвого випробування, яким є чума: «Якщо Господь дав нам таку скорботу, то лише для того, щоб оживотворити від безодні буденності та спонукати подумати про велич Божу і змінитися. Навіть якщо раптова смерть застає, то головним у таких обставинах є щире покаяння у своїх гріхах і сподівання на милосердя Боже» [11, с. 98].

У 1783 р. митрополитом Київським став Самуїл (Миславський) — колишній учитель і колега Іоанна Леванди, префект і ректор Київської академії. Він майже одразу возвів Іоанна у сан протоієрея, у віці 49 років.

Релігійна реформа 1786 р. позбавила монастирі земельної власності, натомість було призначене щорічне грошове утримання згідно з кількістю ченців. В указі 10 квітня 1786 р. говорилося, що кафедральний Києво-Софійський монастир треба перетворити на кафедральний Києво-Софійський собор, поставити там протоієрея та інших священнослужителів із платнею нарівні з Московським Архангельським собором. Для виконання цього указу митрополит Самуїл призначив перших софійських соборян: протоієреєм — переведеного із Києво-Подільської Успенської церкви протоієрея Іоанна Леванду, ключарем — Києво-Подільської Притиско-Микільської церкви заштатного священника Павла Ольшевського, першим священником — учителя російської елоквенції та поезії Київської академії Дмитрія Сігіревича, другим — Києво-Іорданського дівочого монастиря заштатного священника Михайла Карпова, третім — Верхньо-Київської Ружної церкви (Андріївської) священника Іоанна Гурковського, протодияконом — заштатного диякона Никифора Топольського із с. Козар Козелецького повіту [9, с. 23].

У 52 роки Іоанн Леванда став на чолі соборного штату Софійського собору і пробув кафедральним протоієреєм 28 років до самої кончини. Жив Іоанн Леванда тоді на Подолі, родина його була велика, мав дев'ятеро дітей. Матеріальне становище з часу призначення його кафедральним протоієреєм покращилося: отримував 400 рублів на рік сріблом жалування, крім доходів соборної кружки, котра влітку

була більшою за жалування. Читання книг, до якого Леванда завжди мав пристрасть, заповнювало весь його вільний час. Окрім Біблії та творів духовної літератури, він читав усе, що міг придбати. Катерининська література була багата перекладами XVIII ст., найбільше Вольтера, загалом у ній відображався філософський дух просвітництва. Леванда, як священик і добрий християнин, не міг співчувати цьому напрямку, хоча ставився до нього без нетерпимості, котра загалом для нього була невластива. «Покійник — не тим хай буде пом'янутий, — відгукувався він про Вольтера, — все життя своє трудився успішно для своєї погибелі й інших» [9, с. 15]. Надсилав книги Леванді переважно Н. М. Бантиш-Каменський із Москви, а газети передплачував його зять Леванідов. Ось кілька уривків із листів до Бантиш-Каменського з книжкового питання від 7 травня 1803 р.: «Лише трошки зголодніє серце і покричать думки мої — негайно летить до них їжа — лист ваш. За милість цю вам надзвичайно вдячний. Але ще позбавлений я «Політичного журналу», а січень і лютий вже бродять по світу. Розхвалених анекдотів про життя Бонапарта страх як хочеться». У листі від 15 червня Іоанн Леванда пише: «Дякую за журнали політичні, за анекдоти Бонапартові, за миле Ваше серце. Tolérance — хороша мати, але не хороших дітей родить». Від 1 жовтня у листі того самого року отець Іоанн пише: «Філософський оракул мені дуже здався. Вольтер тут вверх ногами поставлений: образ хоч куди. Дочитавши до кінця, сподіваюсь отримати ще задоволення. Прошу наказати надіслати книгу: „Дон Корредо де Геррера, или Дух варварства гишпанцев”». У листі від 19 вересня 1804 р. він просив книжки: «Братняя любовь и материнская ненависть», «Положительное изъяснение законов о поверенных», «Золотое зеркало» з 30 картинками, «Детский повествователь». У листі від 5 грудня того самого року: «Вдячний за чудовий твір Проярта про революцію французьку, і не менш того — за твір про патріарха Гермогена». У листі від 17 лютого 1806 р. говорить: «І Календар другий отримав, і Віснику зрадів, а Мінерви не хочу, бо не цікава, й охоче в академію Київську гроші за перші заплачу» [9, с. 24].

28 жовтня 1810 р. отець Іоанн до зятя Леванідова писав: «Вже і на газети, і вісники, і на журнали ціни піднялися: я вас розорюю. Горе мені: рву не від надлишків ваших, а схоже, що від нестатків при страшних витратах ваших. Я борюся з совістю, мучусь і з моїми бажаннями, а жага цікавості до всього нового не вгамовується. А тому віддаюсь під суд вашого серця — нехай буде ваша воля — передплачувати чи не передплачувати на 1811 рік» [9, с. 25].

В. В. Ізмайлов у XIII листі «Путешествия в Полуденную Россию» писав: «О молодом В***, о митрополите отягченном болезнями и ста-

ростию, об отце П**, который водил меня по пещерам, знакомство мое было минутно, не буду говорить вам; но я не могу умолчать о Леванде, котрого проповеди напоминают нам о Боссюете и Масильйоне. Вчерась имел я шастие его видеть, но еще и теперь вижу его перед собою; стараюсь возноситься воображением к умственной и нравственной красоте, которая дышет в образе сего почтенного пастыря. Таков быть должен служитель Бога и олтаря его; таков быть должен наставник души и проповедник веры; таков должен быть человек во всех званиях, во всех состояниях, которые не переменяют ничего в существенном звании человека. Замечу как главную черту, что правило и мнения его так чисты, так благородны, так близки к строгой совести, которая требуется в делах человека, что он позволяет приближаться к себе, не стыдась показываться в своем виде, не опасаясь, чтобы слава и мысли его были в противоречии. Его обхождение просто и благородно, какое должен иметь человек с человеком без народной грубости, без светского утончения, без философской надменности. Сей Философ-Христианин умеет, подобно умной пчеле, извлекать лучший сок из всех состояний человеческой жизни. Он служит перед олтарем Божества и молитва в устах его есть Гимн сердечной чувствительности. В часы свободные от Богослужения, он скрывается в тишине кабинета, и наука, не наперстница честолюбия, не вестница громкой славы, но кроткая спутница жизни, занимает его уединение. Иногда он углубляет заступ в садовую землю; и взор его, следуя за корнем молодых растений, погружается в глубину бездны, готовой поглотить остатки ветхого человека. Нередко из недр цветника своего он летит духом на небо в объятия Бога; тихое утро, прохладный вечер, захождение солнца рождают с удовольствием в сердце молитву на устах его; и среди прекрасних часов природы, вблизи ревущего Днепра, он любит задумываться о зиме дней человеческих, и о приближении таинственной вечности. Он охотно сообщается умом своим из любопытства к разуму человеческому и сие сообщение питает в нем любовь к наблюдению. От Божественной поэзии Мойсея до цветников де Лиллевых стихотворений, все возбуждает его размышления, все привлекает его внимание; черты ума и чувства сверкают безперестанно в его разговорах. На мою речь, что продолжительное уединение скучно, он отвечал: легко обращаться от жизни тихой к удовольствиям шумным, но трудно переходить от рассеянья к уединению. — Так думал и Жан Жак Руссо. Рассудок, говорит он, не есть мебель, которую бы возможно было употреблять и оставлять без воли; и кто прожил десять лет без размышления, тот не будет никогда мыслить. Прощаясь с ним, сказал я: завидую вам в садике вашем и садику, близкому к вам — все вокруг зеленеет. Надобно,

чтобы всегда что-нибудь цвело перед глазами, отвечал он с такою приятною улыбкою, что все деревья в садике его расцвели казалось еще более зеленее». В. В. Измайлов наостанок додає: «Сила ума и достоинства имеет в самом деле действие волшебства» [8, с. 73–78].

З часу призначення Києво-Софійським протоієреєм Леванда став свого роду офіційним церковним оратором. Він виголошував промови митрополитові на Різдво, Новий рік, Паску, день іменин митрополита тощо, проповідував у царські дні, у день храмового свята Софійського собору (8 вересня), на різні випадки вінчання, поховання тощо. Митрополит Самуїл призначив Леванду блюстителем проповідницької справи, давши вказівку через дикастерію від 10 липня 1790 р.: «Всі священники, які призначені бувають для виголошення проповідей на високоурочисті дні, мають віддавати такі проповіді на розгляд і виправлення Києво-Софійському протоієрею Леванді, якому тих священників і треба у виголошенні цих проповідей перевіряти» [9, с. 27].

У 1796 р. померла імператриця Катерина II і митрополит Самуїл (Миславський). У «Записках» Ф. Ф. Вігеля, який був тоді ще хлопчиком, збереглася згадка про протоієрея Іоанна Леванду під час похорону в Софійському соборі митрополита Самуїла. Ф. Ф. Вігель говорить: «Я не зводив очей з нерухомого обличчя праведника, але, коли почав говорити протоієрей Іоанн Леванда: «Пастир успе, делатель винограда Христова от дел своих почил!», сльози потекли з моїх очей градом» [4, с. 153]. Гарна зовнішність у ньому поєднувалася з чудовим даром проповідництва. Іноді він сам плакав під час промови. Враження від його слів надовго западали в душу слухачам.

Наступний митрополит Ієрофей (Малицький) часто замовляв написання промов Іоаннові Леванді, про що свідчить промова 5 вересня 1796 р. государині імператриці Марії Федорівні, написана, як сказано в рукописі, Левандою, а виголошена митрополитом [9, с. 28].

Причини успішності протоієрея Іоанна Леванди можна зрозуміти з його вражень від перебування у Києві митрополита Московського Платона (Левшина), котрий відвідав усі пам'ятки міста, а також завітав до протоієрея Леванди, котрий на той час був у Києві явищем, вартим відвідання. 16 червня 1804 р. протоієрей писав колишньому митрополитові Гавриїлу (Кременецькому): «У нас був гість — митрополит Платон, привіз нам серце любляче, всіх нас обласкав, був веселим, відвідав всі пам'ятки Києва, питав, свої думки висловлював, за столом вчені завдання виконував, слухав відповіді наших учених архімандритів, свої думки відкривав і нарешті по-отецьки добре втішав усіх нас. Сказав, що він історію російської церкви пише, і що знайдуться такі, що її примножать і поширять». Отець Іоанн відзна-

чив також митрополита Платона як великого прихильника священства. Митрополит, коли повернувся до Москви, написав прихильного листа до отця Іоанна [9, с. 40–41]. Таким чином, правило, за яким людські стосунки — це дзеркало, підтверджується на прикладі причин успіху Іоанна Леванди. Він бачив у людях тільки позитивні якості, прихильно ставився до всіх, і, як наслідок, до нього також добре ставилися як вищі церковні ієрархи, так і прості парафіяни. Дрібні неприємності та непорозуміння не підривали авторитету Леванди. 18 листопада 1806 р. йому пожалували орден Св. Анни 2-го ступеня, у 1810 р. він був нагороджений орденом Св. Анни 1-го ступеня. А князь Голіцин, який вів листування з Левандою, говорив, що імператор часто просить почитати його проповіді, а окремі уривки використовує [9, с. 47].

У 1810 р. Київ відвідав князь І. М. Долгорукий і з захопленням описав враження від особистого знайомства з Левандою: «У храмі Софійському є кафедра, яку можна назвати першою в російській церкві, тут проповідує Леванда. Коли говорять про великих в Києві, відразу уявляємо Леванду. Який самородок наших днів. Нащадки позаздрять такому сучаснику своїм предкам. Я кілька разів відвідував його, їздив слухати його бесіди, вчитися в нього думати, відчувати і жити. Поважний старець не сумує своєю сивиною, він бадьорий ще і з пером ширяє, як юний орел. Який чудовий орган! Яка скромність у виборі змісту розмови! Яка ніжність у вимові! Яка доброзичливість іде від нього! Чому небо мало таких людей посилає на землю? Я не смів говорити при ньому, слухав, мовчав і насолоджувався. Вигляд його всім приємний і ввічливий у обходженні. Здається, пам'ять йому не завжди вірно служить, однак він ще виголошує проповіді і пише. Він поховав місцевого губернатора [Панкратьєва П. П.] із такою промовою, клав у труну його так, як молодші священники не напишуть і не скажуть. В його словах, а тим паче надгробних, невичерпна руда чуттєвості. Де він тільки і бере такі влучні висловлювання і приємні слова? Звідки беруться такі чуттєвості? Але він полонить, і дивує, і захоплює, йому пристойно буде сказати: Відкрию уста свої і наповню дух! Запозичував він премудрість від самого Бога, бо, на мою думку, натхнення теж від Бога. Таким здався мені Леванда. При тій глибокій старості, а було йому 70 років, він, проживаючи на Подолі, піднімається на круту гору в Старий Київ і там править службу. Скільки його не нагороджують, світські почесті ніколи не заважають його таланту: дух його не ***, а серце не в'яне. Спосіб життя його простий. Він оточений книгами, рукописами, читає, пише або розчищає в саду дерева і насолоджується природою. Леванда — улюблена дитина природи і небес; я ласку його і приязнь вважаю набутком». Цей відгук

тим паче особливий, що князь взагалі був досить скупий на похвалу. Відгукнувшись досить суворо про вище київське духовенство, князь зауважує: «Леванда один захоплює приїжджих до Києва і словом, і явою» [7, с. 279–280].

У велику київську пожежу 1811 р., коли мешканці Подолу рятувалися від вогню на дніпровських мілинах, Леванда був разом із потерпілими, надаючи їм посильну допомогу та підбадьорюючи словами. Зрозуміло стає, що причина його дивовижної популярності була в невичерпному оптимізмі. Християнський оптимізм спонукав Леванду бути вдячним Богу за те, що лихо ще не надто велике, як могло бути. У листі до сина 9 вересня 1811 р. він писав: «Милість і то була Божа, що пожежа в половині дня відкрилася і люди життя рятувати могли... Моя втрата тим більше мене не дуже засмучувала, а зараз я її зовсім забуваю» [13, арк. 201]. Підтвердженням щирості цих слів служить те, що Леванда відмовився після пожежі просити особисто для себе допомогу від уряду, заявивши, що постраждав нарівні з іншими, і вже згодом, коли государ пожертвував на все погоріле київське духовенство 24 000 руб., Леванда отримав із цієї суми 1600 руб. Тоді прожив він кілька місяців просто неба разом із дружиною, поки не перебрався до будинку свого зятя та доньки на Печерську. Наступного, 1812 р. на Паску померла його дружина, з якою прожив близько 50 років [9, с. 52]. Іоанну Леванді було вже 78 років. Після цього він прожив ще два роки, стежив за політичними подіями у світі з газет і журналів, за ходом воєнних дій, його тішило зростання в Європі популярності Олександра І.

4 травня 1814 р. звільнився ієрей Павло Алишевський, який був ключарем і завідував бібліотекою собору. На його місце призначили Дмитрія Сігіревича. Консисторія надіслала наказ, щоб перший здав церковне майно та бібліотеку і була складена відомість для митрополита. «Якщо чого не виявиться, — говорилося у розпорядженні, — проти попереднього акту прийому — відповідальність за нестачу покладається на Іоанна Леванду, який не міг за ключарем добре наглядати. Речам, що попсовані чи несправні, треба скласти інший список». Це чи не це стало причиною, але 25 червня 1814 р. Іоанна Леванди не стало.

Поховання було проведене митрополитом Серапіоном та єпископом Феофілактом, який жив на спокої у Печерській лаврі, при великій чисельності народу. Надгробне слово виголосив священник Стефан Семяновський. Воно надруковане в Київських єпархіальних відомостях за 1866 р. № 6. «Сей храм, що оглашався гласом спасительним для всіх проповіді твоєї, — говорив оратор, — залишається свідком, що ти зразково і ревно благовістив правду Христову». Тіло Леванди

поховане у Софійському соборі в приділі Благовіщення перед царськими вратами. А в щоденнику митрополита Серапіона стосовно кончини та похорону Леванди записано: «25 червня, четвер о 5 годині був протоіерей Кричитський із вісткою про смерть протоієрея Іоанна Леванди. Тоді ж прибула пані Турчанінова з проханням, щоб покійний похований був у самому соборі Софійському 27 червня в суботу. У цей день і було відспівування протоієрея Леванди в соборі Софійському, де в приділі Благовіщенському і поховали. Служив для цього в соборі преосвященний єпископ Феофілакт, а відспівували з духовенством. І народу, особливо паней, було дуже багато, і винесення з дому було прецеремоніальним, несли від 12 цехів гроби з хоругвами»¹.

Невдовзі після смерті Іоанна Леванди надійшов указ імператора від 15 серпня того ж року про обов'язковість щорічного виголошення проповідей на високоурочисті дні: протоіерею Димитрію Сігіревичу 8 вересня (Різдва Богородиці), ключарю Стефану Семяновському — 22 липня, священнику Георгію Дейнекіну — 5 вересня, священнику Петру Алишевському — 12 грудня. Виголошувати проповіді треба було обов'язково в Києво-Софійському соборі чи де звелить митрополит. Проповіді треба було мати власного написання, які б складали короткі повчальні притчі, відповідні до урочистих свят, і щоб ніхто з них, згідно з духовним регламентом 23 пункту про провідників Слова Божого, не торкався ніяким чином роздумів із історії та не приводив непристойних прикладів. Текст проповіді мав заздалегідь бути представлений на вичитку другокласного Києво-Братського училищного монастиря архімандритові чи ректору Академії або Києво-Подільському благочинному протоіерею [2, арк. 41].

Іоанн Леванда був знайомий із Григорієм Сковородою, Опанасом Лобисевичем, Василем Капністом, Опанасом Шафонським. Тарас Шевченко, зобразивши Леванду разом зі Сковородою у повісті «Близнець» шкільними приятелями одного з персонажів твору — Федора Сокири, дещо іронічно назвав його «знаменитим київським витією» [5, с. 73].

Іоанн Леванда не залишив після себе ніякого майна, крім деякого одягу та невеликої, що вціліла після пожежі, бібліотеки, яку придбала Київська академія. Будучи людиною одержимою «книгонеистов-

¹ Для розуміння цих слів треба знати, що раніше у Києві був старовинний звичай — при проводах відомого покійника нести кілька порожніх трун за кількістю цехів, що проводжали. Так, в описі похорон губернатора Панкратьєва у Щоденнику того самого митрополита Серапіона від 19 березня 1810 р. сказано: «У похороні народу була тьма; майже все місто Київ; і були від шести цехів порожні труни, покриті покривалами дуже багато і добре шитими золотом по бархату».

ством», Іоанн Леванда читав не лише російські видання, а й іноземні, намагаючись скласти об'єктивне уявлення про події. В Інституті рукопису НБУВ зберігається каталог книг, які були передані бібліотеці Київської академії [12]. За рік по смерті протоієрея бібліотека налічувала 570 книг, які були придбані Академією у його доньки Марії в 1815 р. [9, с. 57]. Бібліотека містила книги з різних галузей науки та літератури та поєднувала богослов'я, риторику, нову філософію, географію та медицину з просвітницькими романами та салонними журналами. Книги отцю Іоанну надсилали з багатьох місць. Основними постачальниками книг були М. М. Бантиш-Каменський і зять Леванідов.

При розгляді реєстру книг Івана Леванди насамперед впадає у вічі різноманітність зацікавлень власника. У колі його читання були як духовні книги, так і література світського характеру. Він захопився читанням белетристики, що поширювалася в той час у Російській імперії, після закінчення Київської академії 1760 р. Саме тоді був популярний жанр шахрайського роману. Такі новинки в російському перекладі друкувалися в часопису «Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие» (пізніші назви — «Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», «Ежемесячные сочинения и известия о учених делах»). Це перший у Російській імперії щомісячний науково-популярний і літературний журнал, що видавався у Санкт-Петербурзі при Академії наук у 1755–1764 рр. за редакцією академіка Г. Ф. Міллера. Статей із богослов'я там свідомо не друкували, щоб розділити світську та богословську літературу. Власне, все йшло до поділу й освіти на світську та духовну. Систематично друкувалися там Олександр Сумароков, Михайло Херасков, Володимир Золотницький, Андрій Нартов, Олексій і Семен Нарішкіни, Денис і Павло Фонвізіни. Автори стояли осторонь від патріотичних течій, навпаки, черпали натхнення від плодів дворянської культури, природи. Херасков вважав, що сатира озлобляє людей і не сприяє їх вихованню та покращенню. Це він висловлював неодноразово і дотримувався її невикористання сам. До речі, ця теза притаманна масонам, які в той час були популярні в російській державі. Те, що Іоанну Леванді подобалося це видання, засвідчує той факт, що він зібрав із невеликими винятками майже всі номери з 1755 по 1764 рр. Це перше періодичне видання, що представляє усі нові течії світської літератури. Хераскова сучасники поважали надзвичайно. Для нього була притаманна легка меланхолія, засудження багатства, а метою літератури він вважав прищеплення смаку до добрих справ на користь ближніх, моральне задоволення. Він говорив, що вчити треба ненав'язливо. Критики літератури бачать у ньому представника дворянського конституціоналізму. Іоанн Леванда багато в чому схожий на Хераскова, певно,

поділяв його погляди. Він так само засуджував будь-яку революцію, шукав позитивне у всьому, облагороджував середовище навколо себе розважливостю та неконфліктністю. Був у бібліотеці отця Іоанна й сатиричний щомісячник «Трутень», що виходив із травня 1769 до квітня 1770 р. у Санкт-Петербурзі за редакцією М. І. Новікова, де той перше видав свою поему «Смеющийся Демокрит».

Наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вийшли в світ переклади народних казок в обробці Шарля Перро, східних казок «Тисячі і одної ночі», «Повчальних казок» Жана Франсуа Мармонтеля, а також «Пересмешник, или Славянские сказки» Михайла Чулкова, «Дон Коррадо де Геррера» Миколи Гнедича, «Притчі» Олександра Сумарокова, «Твори» Антіоха Кантемира, «Байки» Михайла Хераскова, які також були в бібліотеці Іоанна Леванди. За кількістю видань у Російській імперії більше всього в другій половині XVIII ст. друкувалися Фенелон, Мармонтель, Вольтер, Лесажа та ін. Найпопулярнішими були іспанські шахрайські романи. А. Болотов (1738–1833) говорив, що в кожній сільській бібліотеці були обов'язково «Телемах», «Жил Блас», «Дон Кіхот», «Робінзон Крузо». Усі названі романи були також і в бібліотеці Іоанна Леванди [12]. Так, Микола Греч (1787–1867) у мемуарах писав, що в юності читав багато і з задоволенням, особливо запам'ятався «Жил Блас». Із цієї книги багато почерпнув понять про світ і людей [6].

Був у бібліотеці отця Іоанна і зберігся до сьогодні «Всемирный путешественатель», переклад 27-томного твору «Le voyageur françois, on la connoissance de l'ancien et du nouveau monde» («Французький мандрівник, або Пізнання древнього та нового світу»), що неодноразово перевидавався. Російською мовою твір був перекладений Я. І. Булгаковим і виданий у Санкт-Петербурзі в друкарні Вейтберхта і Шнора. Серед книг Іоанна Леванди було 14 томів цього видання. Були також «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию», «Опыт древней китайской философии», «Суворов и казаки в Италии», «Воззрение на открытие Америки», «Письма русского путешественника», «Театр нынешней войны», «Размышления о греческой истории», «Краткая история с Японским государством», «Описание земель Северной Америки и тамошних природных жителей, переведенные с немецкого на русский», «О народах, в России издревле обитавших» Г. Ф. Миллера, «История сербов: в 4 ч.», «Светская школа, или Отечественные наставления сыну о обхождении в свете» Есташа Ле Нобля (1643–1711), «Таинства древних египтян: истинная повесть о волшебстве, о духах осьмнадцатого столетия, сочиненная К. Генрихом Шлиссом», «Деяния Петра Великого в 12 ч.» Ф. Й. Туманского, «Германия в глубоком унижении своем» Іеліна Йогана Конрада та ін.

Із листів Іоанна Леванди відомо, що зять Леванідов передплачував йому газети, хоч збереглися вони уривками. Можливо, отець давав багато кому читати, а можливо, не збирав їх зовсім, або добірки постраждали під час пожежі. Збереглися окремі номери «Korespondent Krajowy i Zagraniczny», «Listy Polskie», «Kraków», «Економический магазин», «Виленский журнал», «Журнал военных действий» та ін. Дивлячись збоку на події Великої Французької буржуазної революції, отець бачив, що догмати свободи та рівності виявляються шкідливими та помилковими, як і будь-який абсолютизм. Навпаки, християнські цінності залишаються міцнішою та правильнішою основою будь-якого суспільства, ніж політичні новації. Причиною такої жорстокої політичної ситуації у Франції Іоанн Леванда вважав Вольтера, який своїми роботами найбільше доклався, аби ідеї свободи волі та слова були взяті за наріжний камінь будівництва держави. Про це протоієрей говорив кільком адресатам у листуванні, а серед книг Іоанна Леванди були «Вольтеровы заблуждения» та «Оракул новых философов, или Кто таков Вольтер».

Іоанн Леванда, слідкуючи за книжковими новинками, був свідком полеміки в російському суспільстві в останній чверті XVIII ст. – першому десятилітті XIX ст. між партіями містиків і масонів, з одного боку, та захисниками церкви — з іншого. У бібліотеці отця Іоанна були такі твори, як «Опыт о человеке» Олександра Поупа, «Масон без маски» Н. І. Уїлсона, «Дух Бюффона» Феррі де Сен-Констан Жана в перекладі О. Малиновського, а також містичні книги «Взгляд в будущее» Еккартсгаузена, «Приключения посмертные» Юнга-Штилінга у перекладі О. Ф. Лабзіна. Іоанн Леванда передплачував «Сионский вестник» — щомісячне видання, що виходило у Санкт-Петербурзі: в 1806 р. із січня до вересня вийшло 9 номерів, з квітня 1817 р. до червня 1818 р. — 15. О. Ф. Лабзін був видавцем і практично єдиним його співробітником. «Сионский вестник» був присвячений релігійно-моральним питанням. Велику частину часопису займали переклади релігійно-філософських праць Юнга-Штилінга, Бекона Веруламського, Фоми Кемпійського, Ріхтера. Тут був опублікований трактат Григорія Сковороди «Начальная дверь к христианскому добронравию» (№ 8). За це «Сионский вестник» піддали старанній перевірці духовної цензури та заборонили видання на 9-му номері, а коли поновив роботу в 1817 р., то у червні 1818 р. був знову заборонений.

Натомість були серед книг Іоанна Леванди твори Феофана Прокоповича, і досить багато: «In quo Historia de cercamine S. Apostolorum», «Apologia pidaei», «Богословие: в 4 ч.», «Слова и речи: в 2 ч.», «Рассуждения о безбожии», «Epistolae», «Miscelanea Sacra». Те, що в бібліотеці протоієрея багато праць Феофана Прокоповича, —

закономірно, бо саме він обґрунтував цезаропапізм, тобто те, що імператор фактично є головою і церкви, написав присягу для членів Святішого Синоду. Невідомо, чи підтримував ці ідеї Іоанн Леванда, але добре знав, безперечно.

Читав Іоанн Леванда і новинки вітчизняної сатиричної літератури. Була в нього в бібліотеці «Енеїда» І. П. Котляревського 1798 р. і «Енеїда» Вергілія. Певно, щось отця зацікавило, тому вирішив порівняти гротескну українську з оригіналом. Збереглися з книжкового зібрання протоієрея книги Василя Капніста (1758–1823). Це «Оды торжественные» та «Ябеда. Комедия в 5 действиях» — п'єса, в якій описано реальний судовий процес матері Василя Капніста. Шкода, що отець Іоанн не зробив ніяких екслібрисів на книжках, що полегшило б атрибуцію їх у складі бібліотеки Київської духовної академії.

Порівнюючи книжкові зібрання відомих представників православ'я, що збереглися в складі бібліотек Києво-Печерської лаври, Києво-Софійського собору та Київської духовної академії, можна зробити висновок, що колекція Іоанна Леванди найбільше наповнена белетристикою, в ній мало суто релігійної, богословської літератури отців Церкви. Серед 570 його книг є лише кілька латиною, певно, з часу навчання та викладання в Академії. Однак таке захоплення читанням белетристики, описів подорожей та іншої художньої літератури не зашкодило, а допомогло отцю Іоанну стати неперевершеним проповідником Києва кінця XVIII – початку XIX ст. Більше того, зміни суспільної свідомості, які відбулися завдяки Великій французькій революції, Наполеонівським війнам, переможним походам російської армії в Європу, потребували змін і в головній моральній установі держави — Церкві. Іоанн Леванда, як представник білого духовенства, батько численної родини, був більше пов'язаний із суспільством, ніж будь-хто з представників чорного духовенства, тому, завдяки любові, повазі до всіх, із ким спілкувався, був таким бажаним, потрібним і популярним. А його поведінка під час київської пожежі доводить, що він не лукавив під час проповідей. Жив так, як і говорив: любив усіх, не прагнув нічого над міру, нікому не хотів бути тягарем. Приватна бібліотека протоієрея доводить широту його мислення, терпимість та те, що він розумів головний зміст християнства: «Бог — це любов».

1. *Антонин (иеродиякон)*. Киево-Подольская Успенская соборная церковь [Текст] / Антонин (иеродиякон). – Киев, 1891. – 31 с.
2. *Болотов А. Т.* Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные самим им для своих потомков [Электронный документ] / А. Т. Болотов // Калининградская областная научная библиотека. – Режим доступа: lib39.ru/kray/literature/writers-2/bolotov/zapisky.php. – Название с экрана (27.10.2018).

3. *Болховітинов Є.* Вибрані праці з історії Києва [Текст] / Є. Болховітинов. – Київ, 1995. – 488 с.
4. *Вигель Ф. Ф.* Записки [Текст] / Ф. Ф. Вигель ; под ред. С. Я. Штрайха ; Артель писателей «Круг». – Репр. изд. 1928 г. – М. : Захаров, 2000. – 397 с.
5. *Голобуцький П. В.* Леванда Іван Васильович [Текст] / П. В. Голобуцький // Енциклопедія історії України. – Т. 6 : Ла–Мі. – Київ : Наук. думка, 2009. – С. 73.
6. *Греч Н. И.* Воспоминания о моей жизни [Электронный документ] / Николай Иванович Греч // Библиотека Максима Мошкова. – Режим доступа: az.lib.ru/g/grech_n_i/text_0030.shtml. – Название с экрана (27.10.2018).
7. *Долгорукий И. М.* Славны бубны за горами, или Путешествие кое-куда 1810 года / сочинение князя Ивана Михайловича Долгорукого // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1869. – Кн. 3. – С. 279–280.
8. *Измайлов В. В.* Путешествие в Полуденную Россию Владимира Измайлова. – Москва: в Типографии Христофора Клаудия, 1802–1805. – Т. 1 – С. 73–78.
9. Києво-Софійський протоієрей Іоанн Васильєвич Леванда, его біографія и неизданніе доселе проповіді и письма. – Т. 1 [и единств.]. – Киев : Типография В. Давиденко, 1879. – 378 с.
10. *Новик О. П.* Проза Івана Леванди в контексті українського літературного бароко : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. – Харків : Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 2001. – 217 арк.
12. Покойного протоієрея Леванды Поучительное слово, произнесенное на случай моровой язвы, бывшей в Киеве 1770 г. в Успенском соборе // Вестник Европы. – 1823. – № 22. – С. 81–98.
12. Реєстр книгам п. І. Леванды // ІР НБУВ. – Ф. 312. – № 6. – Арк. 533–541.
13. Слова и письма протоієрея Києво-Софійського собора Іоанна Леванды. Т. 5: 1807–1814 рр. // Держархів м. Києва. – Ф. 3. – Оп. 2. – Спр. 10. – 492 арк.
14. Указы Киевской духовной дикастерии за 1807–1818 гг. // Держархів м. Києва. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 100.

REFERENCES

1. Antonin (ierodiiakon) (1891). *Kievo-Podolskaia Uspenskaia sobornaia tcerkov* [Kiev-Podolsk Uspenskaia Cathedral Church]. Kyiv. [in Russian].
2. Bolotov, A. T. (2018). *Zhizn i prikliucheniiia Andreia Bolotova, opisannye samim im dlia svoikh potomkov* [The life and adventures of Andrei Bolotov, described by him for his descendants]. Retrieved from lib39.ru/kray/literature/writers-2/bolotov/zapisky.php. [in Russian].
3. Bolkhovitinov, Ye. (1995). *Vybrani pratsi z istorii Kyieva* [Selected works on the History of Kyiv]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Vigel, F. F. (2000). *Zapiski* [Notes]. Reprint 1928. Moscow: Zakharov. [in Russian].
5. Holobutskyi, P. V. (2009). *Levanda Ivan Vasylovyeh* [Levanda Ivan Vasilevich]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the History of Ukraine] (Vol. 6, p. 73). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

6. Grech, N. I. (2018). *Vospominaniia o moei zhizni* [Memories of my life]. Retrieved from az.lib.ru/g/grech_n_i/text_0030.shtml. [in Russian].
7. Dolgorukii, I. M. (1869). *Slavny bŭbny za gorami, ili Puteshestvie koe-kuda 1810 goda* [Glorious tambourines behind the mountains or the Journey of Something 1810]. In *Chteniia v Imperatorskom obshchestve istorii i drevnostei rossiiskikh pri Moskovskom universitete* (Vol. 3, pp. 279–280). Moscow. [in Russian].
8. Izmailov, V. V. (1802). *Puteshestvie v Poludennuiu Rossiiu Vladimira Izmailova* [Vladimir Izmailov Journey to the Midday Russia] (Vol. 1, pp. 73–78). Moscow: v Tipografii Khristofora Klaudiiia. [in Russian].
9. Levanda I. V. (1879). *Kievo-Sofiiskii protoierei Ioann Vasilevich Levanda, ego biografiia i neizdannye dosele propovedi i pisma* [Kiev-Sophia archpriest Ioann Vasilyevich Levanda, his biography and sermons and letters never published before] (Vol. 1). Kiev: Tipografiia V. Davidenko. [in Russian].
10. Novyk, O. P. (2001). *Ivan Levanda's Prose in the Context of the Ukrainian Literary Baroque*. Extended abstract of PhD dissertation (Philology). V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv. [in Ukrainian].
11. Levanda I. V. (1823). *Pokoinogo protoiereia Levandy Pouchitelnoe slovo, proiznesennoe na sluchai morovoi iazvy, byvshei v Kieve 1770 g. v Uspenskom sobore* [The late Archpriest Levanda an Instructive word spoken in case of a pestilence, which was in Kiev in 1770 in the Assumption Cathedral]. *Vestnik Evropy*, 22, 81–98. [in Russian].
12. *Reestr knigam p. I. Levandy* [Register the books of Archpr. I. Levanda]. Institute of Manuscript of VNLU, fund 312, No. 6, file 533–541.
13. *Slova i pisma protoiereia Kievo-Sofiiskogo sobora Ioanna Levandy* [Archpriest of the Kiev-Sophia Cathedral Ioann Levanda's words and letters]. (Vol. 5. 1807–1814). State Archives of Kyiv, fund 3, inventory 2, case 10, 492 file.
14. *Ukazy Kievskoi dukhovnoi dikasterii za 1807–1818 gg.* [Decrees of the Kiev Spiritual Dicaster for 1807–1818]. State Archives of Kyiv, fund 3, inventory 1, case 34, file 100.

Стаття надійшла 29.10.2018 р.

Zaiets Olena, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of the Institute of Book Studies of VNLU (Kyiv).

Kyiv archpriest Ioann Levanda and his library in the funds of Vernadsky National Library of Ukraine.

The article gives a review of the biography of the representative of the Ukrainian preaching of the late 18th and early 19th centuries, archpriest of St. Sophia Cathedral, Ioann Levanda, and analyzes his private library. It turned out that the archpriest used to read fiction and secular literature, from which he drew a rich vocabulary and received emotional potential for the comfort of parishioners and his numerous correspondents. After all, he conducted spiritual mentorship both directly during the sermon and by correspondence with well-known political figures and ordinary parishioners.

Being a representative of the white clergy and a father of a large family, Ioann Levanda was closely connected with the society, and, thanks to love, respect for all, with whom he communicated, was so desirable, needed and popular. And his behavior during the Kyiv fire proves that the preacher lived as he said: he loved

everyone, did not seek anything beyond measure and did not want to be a burden to anyone.

The archpriest's private library also proves the breadth of his thinking and tolerance. In general, father John gathered a collection that reflects the secular book culture of the late 18th and early 19th centuries: philosophical literature, classical ancient works popular at that time, travel descriptions, and fraud novels.

Key words: Ioann Levanda, biographical science, white clergy of Kyiv, preaching.

Заец Е. В., кандидат исторических наук, заведующая отделом Института книговедения НБУВ (Киев).

Библиотека протоиерея Иоанна Леванды в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского.

В статье сделан обзор биографии представителя украинского проповедничества конца XVIII – начала XIX в. протоиерея Софийского кафедрального собора Иоанна Леванды и проанализирована его частная библиотека. Выяснилось, что протоиерей был склонен к чтению беллетристики и светской литературы, из которой черпал богатый словарный запас и получал эмоциональный потенциал для утешения прихожан и многочисленных корреспондентов. Духовное наставничество он вел как непосредственно во время проповеди, так и путём переписки с известными политическими фигурами и обычными прихожанами.

Будучи представителем белого духовенства и отцом большой семьи, Иоанн Леванда был тесно связан с обществом и благодаря любви и уважению ко всем, с кем общался, он был таким нужным и популярным. Его поведение во время киевского пожара подтверждает, что пастырь жил так, как проповедовал: любил всех, не стремился к излишествам, никому не хотел быть обузой.

Его частная библиотека также свидетельствует о широте мышления и терпимости. В целом отец Иоанн собрал коллекцию, которая отражает светскую книжную культуру конца XVIII – начала XIX в.: философская литература, популярные в то время античные произведения, описания путешествий, плутовские романы.

Ключевые слова: Иоанн Леванда, биографистика, белое духовенство Киева, проповедничество.